

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477)«11»

СЕРГІЙ ТАРАНЕНКО

кандидат історичних наук,
завідувач науково-дослідного сектору археології,
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник
(Київ, Україна), taransun@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0590-9726>

ЄВГЕН КАБАНЕЦЬ

старший науковий співробітник,
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник
(Київ, Україна), siagr@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8148-0135>

ДАТУВАННЯ МУРІВ ПЕЧЕРСЬКОГО МОНАСТІРЯ: АНАЛІЗ ТА КРИТИКА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати писемні та археологічні джерела стосовно давньоруських мурів Печерського монастиря та підкреслити важливість вірного прочитання епістолиї XII ст. для датування часу їх будівництва. **Методологія студії** спирається на принципи історизму, системності, науковості, міждисциплінарності. Використано такі загальноісторичні методи: історіографічний аналіз, історико-генетичний, термінологічний аналіз, компаративний, типологічний. Представлено методи датування археологічних комплексів – стратиграфічний, типологічний і датування за аналогіями. Автори дотримуються цивілізаційного підходу й засад культурно-інтелектуальної історії. **Наукова новизна.** Уперше представлено аналіз археологічних джерел щодо відкриття фортечних мурів Печерського монастиря з 1951 по 2018 рр. та відповідності адресата епістолиї Кирила Туровського «Посланици некоего старца къ богоблаженному Василию архимандриту о скиме». **Висновки.** Уперше мури зафіксував В.Богусевич у 1951 р., наступний етап – розкопки В.Харламова 1991–1992, С.Балакіна 2007 й С.Тараненка 2018 рр. Ці дослідження мали або рятувальний характер, або проводилися на невеликих площах, тому наявна інформація про відкритий комплекс вимагає перевірки та уточнень. Потребує з'ясування дата початку будівництва мурів монастиря. Археологічні матеріали дозволяють датувати їх зведення в межах кінця XII – початку XIII ст. Звезити цей хронологічний проміжок може аналіз єдиної згадки про будівництво стін, що міститься в писемному джерелі XII ст. – «Посланици некоего старца къ богоблаженному Василию архимандриту о скиме». Сьогодні існує загальноприйняте уявлення

про авторство та адресата цієї епістолії: мури могли бути зведені під час ігуменства в Печерському монастирі Василя. Проте висловлено гіпотезу, що це могло статися за часів його попередника Полікарпа. Інтерпретація адресата листа може дати доволі вузьку дату будівництва, яку сьогодні неможливо визначити за наявними археологічними матеріалами.

Ключові слова: Печерський монастир, Русь, мури, плінфа, епістолія, Кирило Туровський.

Археологічні дослідження 2018 р. в Митрополичому саду Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, під час яких було відкрито давньоруські монастирські мури, актуалізували ряд проблем, пов'язаних з їх існуванням. Одна з найголовніших і, як виявилось, невіршених – датування археологічного комплексу, а вірніше початку будівництва стін. Перегляд загальноприйнятих тверджень – справа неоднозначна, вимагає максимальної коректності та професійної етики. Саме такий випадок розглядається у статті.

Перед будь-яким археологічним вивченням об'єктів середньовіччя першочергово проводиться аналіз наявних писемних джерел і вже потім – археологічних. Не став винятком і пошук монастирських мурів у 2018 р. Писемні джерела про стіну Печерського монастиря поодинокі та лаконічні. Уперше кам'яні фортифікаційні монастирські споруди згадуються в «Послании некоего старца къ богоблаженному Василию архимандриту о скиме». Авторство цього тексту приписують Кирилові Туровському, а адресата твору зазвичай ототожнюють із настоятелем обителі – архимандритом Василієм, обраним на цю посаду 1182 р. («тобою же не точию церковъ бо содела, но и стены каменья около святых лавры созда»¹). Як уважав С.Безсонов, спорудження кам'яних мурів у 1180-х рр. могло бути зумовлене потребою відновити монастир після розгрому Києва 1169 р.² Інформація про існування мурів ґрунтується також на свідченнях «Синописа» архимандрита Інокентія (Гізеля, 1674 р.): «Сам монастир навколо кам'яними стінами був обведений на два стрільбища». Описуючи навалу Батия, автор згадував, як «нечестиві варвари [...] таранами стіни кам'яні монастирські розбивши й до фундаментів розламавши, і до підмурків сплюндрувавши, до святої обителі ввійшли»³. Повідомлення важливе як доказ того, що стіна дійсно існувала й пам'ять про неї жила навіть через кілька століть після її руйнації. Наведені параметри довжини також дають нам певний орієнтир

¹ [Горский А.В.] Послание к Василию, архимандриту Печерскому XII ст. // Прибавления к изданию творений святых отцов в русском переводе. – Ч.10. – Кн.2. – Москва, 1851. – С.346–357 [1-я пагин.]; Творения св. отца нашего Кирилла, епископа Туровского, с предварительным очерком истории Турова и Туровской епархии до XIII в. – К., 1880. – С.115–120 (пер. суч. рос. мовою); *Поньрко Н.В.* Эпистолярное наследие Древней Руси XI–XIII вв.: Исследования, тексты, переводы. – Санкт-Петербург, 1992. – С.166–170.

² *Безсонов С.В.* Архитектура Киево-Печерской лавры в ее историческом развитии. – К., 2015. – С.60.

³ Синопис Київський // Лаврський альманах. – Спецвип.2. – К., 2002. – С.70.

для загальної реконструкції, але, вочевидь, вони вимагають археологічної перевірки.

Тезу про будівництво стіни за ігуменства Василя підтримали провідні археологи та фахівці з давньоруського монументального будівництва: «До надбрамної церкви Святої Трійці підходила монастирська стіна – спочатку (від 1051 р.) дерев'яна, а за ігумена Василя (1182–1197 рр.) – із плінфи»⁴.

Перше археологічне відкриття мурів відбулося в 1951 р. на території Митрополичого саду Києво-Печерської лаври. Унаслідок руйнації підземних ходів утворилися чотири провали завглибшки до 5 м. У стінці одного з них В.Богусевич виявив кладку з бутового каміння, плінфи, цем'янки. За розмірами плінфи та способом будівництва фахівець визначив її як давньоруську й уже наприкінці квітня того року розпочалися стаціонарні археологічні дослідження силами загону експедиції Інституту археології АН УРСР «Великий Київ» під загальним керівництвом директора установи П.Сфименка⁵. Знайдений об'єкт начальник загону В.Богусевич визначив як фортечну стіну. Вона розміщувалася на глибині 0,4 м від тогочасної денної поверхні й була розчищена на довжину 7,5 м. Її товщина становила 2 м (див. ілюстр.1). Стан збереженості дозволив зафіксувати як фундаменти споруди (два паралельних рови розмірами 0,7х0,8 м, заповнення яких складалося зі шматків колотого піщаника та граніту з фрагментами плінфи), так і верхню частину стіни. Вона представляла собою два ряди кладки плінфи на вапняному розчині з обох боків, простір між якими забутований фрагментами плінфи та цем'янкою. Від кладки збереглося подекуди 3–4 ряди плінфи розмірами 23х26х4 см і 20х28х4 см. Для підтвердження існування муру й з'ясування його напрямку було закладено два додаткових розкопи – один у 12 м на південь, інший – у 12 м на північ від існуючого (див. ілюстр.2; 51.1). Матеріали всіх трьох розкопів свідчили про розташування стіни по прямій із південного сходу на північний захід у напрямку Троїцької надбрамної церкви.

Цінність наукового відкриття та потенціал експедиції Інституту археології АН УРСР зробили можливим дослідження мурів ще на двох майданчиках у Верхній лаврі в 1951 р. У розкопі №5, що розміщувався на ділянці примикання Монастирських («Мазепиних») мурів XVII–XVIII ст. до південно-західного рогу Троїцької церкви (див. ілюстр.2; 51.3), фундаменти стіни XII ст. збереглися у вигляді блоку завдовжки 1,6 і заввишки 0,4 м, їх було поставлено «встик» до об'єму Троїцького храму. Розкоп №6 знаходився у 8,3 м північніше Троїцької церкви (див. ілюстр.2; 51.2). На глибині до 2,4 м також було розчищено рештки фундаментів стіни XII ст. Давньоруське мурування простежувалося у вигляді смуги бутового каменю та уламків плінфи. Ширина смуги, орієнтованої у загальному напрямку південь – північ, становила близько 2,0 м.

⁴ Історія українського мистецтва: У 5 т. – Т.2: Мистецтво середніх віків. – К., 2010. – С.487.

⁵ Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НАІА НАН України). – №1951/8а. – Арк.1.

Таким чином, у результаті археологічних досліджень 1951 р. на п'яти ділянках уперше було відкрито залишки мурованої конструкції, котру автор розкопок В.Богусевич інтерпретував як фортечні мури Печерського монастиря другої половини XII ст.⁶

Наступним етапом вивчення давньоруської монастирської стіни стали дослідження В.Харламова 1991–1992 рр. У 1991 р. в розкопі на Господарському дворі заповідника вздовж внутрішньої площини Монастирських мурів XVII–XVIII ст. (див. ілюстр.2; 91.9), на глибині 1,4 м від сучасної денної поверхні виявлено кладку з плінфи, покладену на залізистий піщаник, яким було заповнено фундаментний рів завширшки 1,25 м і завглибшки 0,9 м. Давньоруську кладку на вапняно-цемент'янковому розчині В.Харламов ідентифікував як рештки оборонної стіни XII ст.⁷ У 1992 р. біля внутрішньої частини західного кута муру XVII ст. (див. ілюстр.2; 92.4) із метою виявлення продовження давньоруських стін було закладено черговий розкоп⁸. На глибині 1,4–1,6 м від сучасної денної поверхні в його північній частині зафіксовано давньоруську кладку з плінфи (розміром 35x28x3–4 см) на вапняно-піщаному розчині, поганої збереженості. Ширина кладки – 1,6–1,75 м, товщина – від 0,2 до 0,4 м. Розміщувалася кладка на фундаменті, який складався із залізистого пісковика та великого каміння, глибина фундаментного рову – 0,45 м. На думку В.Харламова, конструкція зафіксованих ним мурів аналогічна виявленим В.Богусевичем у 1951 р. і, власне, підтверджує їх датування XII ст., хоча автор підкреслив, що стіна, знайдена в 1992 р., має більшу товщину⁹.

Вочевидь ми бачимо чимало спільного в конструкціях, зафіксованих у 1951 та 1992 рр. – це як наявність фундаментних ровів, так й ідентичність їх заповнення. Але розміри плінфи (основного будівельного матеріалу) та параметри верхньої частини стіни відрізняються. Важко робити висновки на основі невеликого фрагмента фіксації конструкції. Можливо, ми маємо справу з ремонтом, або з тим, що різні ділянки будували в різний час. Не виключено, що це може бути пов'язано з локальною топографією, яка диктувала будівництво стіни різної потужності на різних ділянках.

У 2007 р. під час рятувальних робіт між прибудовою до Троїцької церкви XVIII ст. і західним фасадом Монастирських мурів (див. ілюстр.2; 07.3) було знову зафіксовано «рештки лаврських мурів кінця XII ст.»¹⁰ у вигляді напівовального блоку кладки, завдовжки (у профілі бровки) 2,5 м і заввишки до 0,5 м. Мурування стіни збереглося на висоту 6 рядів кладки, виконано переважно коричневою плінфою (27,5x21x4,0 см) на слабкому цемент'янковому розчині бежевого кольору. У трьох випадках у муруванні зафіксовано плінфу жовтого кольору. Одна з плінф, 6 см завтовшки, має червоний колір.

⁶ Див.: Асеев Ю.С., Богусевич В.А. Военно-оборонні стіни XII ст. Киево-Печерської лаври // Вісник Академії архітектури УРСР. – 1951. – №4. – С.39–45.

⁷ НАІА НАН України. – №1991/2а. – Арк.14–16.

⁸ Там само. – №1992/1а. – Арк.15.

⁹ Там само. – Арк.16.

¹⁰ Науковий архів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. – КПЛ-А-НДФ-699.

Ще одна – можливо, лекальна (що радше підкреслює ремонт). Під кладкою зафіксовано фундаментний майданчик від 5 до 15 см зі світло-жовтого чистого вапняного розчину та фундаментний рів розмірами 1,2x0,35 м, заповнений залізистим пісковиком і фрагментами плінфи на цем'янковому розчині. Різниця в розмірах плінфи порівняно з розкопами попередніх років, на нашу думку, свідчить про локальні ремонти вже після зведення мурів.

Дослідження 2018 р., як і 1951 р., проводилися в Митрополичому саду Верхньої лаври. Розкопкам передувало розвідувальне ручне буріння (27 свердловин). За його результатами було закладено шість траншей. У двох (траншеї 2, 5) на місці розкопів В.Богусевича повторно та у трьох поряд (траншеї 3, 4, 6) уперше виявлено залишки монументальної конструкції давньоруського часу – фундаменти різного ступеня збереженості та напівзруйновані фрагменти стіни й фундаментного майданчика.

Фундамент складався з двох паралельних ровів, забутованих, крім нечисленних фрагментів плінфи, камінням. За визначенням А.Нестеровського, це були осадові (польово-шпат-кварцеві та залізистий пісковики, вапняк брекчійований, окремнілий; кварцито-пісковики), метаморфічні (гнейс, амфіболіт, кварцит), магіматичні (граніти) породи. Каміння здебільшого мало гострокутну форму, що свідчить про його механічну обробку. Глибина закладки ровів коливалася від 0,3 до 0,6 м, ширина – близько 0,9 м. Таким чином, загальна ширина фундаментів фортифікаційної стіни монастиря була до 2,8 м (див. ілюстр.3).

Верхня частина фундаментів являє собою вирівняний майданчик, складений зі фрагментів плінфи, залитих білим вапняним та, у меншій мірі, рожевим вапняно-цем'янковим розчинами (за визначенням Ю.Стріленко). Його потужність – до 0,15 м. Фундаментний майданчик став основою для зведення наземної частини муру. У 2018 р. вона була зафіксована тільки один раз у вигляді одного ряду з двох плінф (траншея 4). Це підтверджує думку В.Богусевича щодо її конструкції – по боках вона складалася з двох фасадних рядів плінфи, а простір між ними був забутований сумішшю вапняного розчину та фрагментів плінфи вторинного використання. Отримані матеріали дозволяють реконструювати потужність наземної частини стіни до 2 м. Відомостей для реконструкції висоти верхньої частини стіни в 2018 р. не отримано.

Один із найбільш дієвих методів датування пам'яток археології в умовах міста – стратиграфічний. Але в нашому випадку ми зіштовхнулися з парадоксальною ситуацією. З одного боку, територія Митрополичого саду практично не піддавалася забудові від самого початку функціонування (друга половина XI ст.) і тому при археологічному дослідженні фіксується «чиста» стратиграфія, без руйнації ранніх культурних шарів спорудами пізніших періодів¹¹. А з іншого боку – від моменту припинення існування мурів (1240 р.?) до XX ст. включно залишки стіни активно розбирали місцеві мешканці, котрі

¹¹ Для історичного ядра Києва характерна ситуація, коли при забудові міста, в основному у XIX–XX ст., знищувалися культурні шари до давньоруського часу включно.

використовували плінфу та каміння для господарських потреб. Тому з рівня виявлення конструкції (0,3 м від сучасної денної поверхні) в усіх стінках траншей зафіксовані ями запуснені практично з рівня сучасної денної поверхні. Більше того, досліджувана територія відома як сад уже з XVII ст.¹², тому принаймні від того періоду й до сьогодні проводилися роботи з рекультивациі, що спричиняли переміщення та досипку ґрунтів. Саме з цих причин датування археологічного комплексу за стратиграфією в нашому випадку може бути доволі умовним.

У ході дослідження опрацьовано 1178 фрагментів давньоруських будівельних матеріалів. Із них 283 фрагменти плінфи *in-situ*. Їх морфологічний аналіз виявив, що для забутовки внутрішнього простору верхньої частини стіни і для створення вапняно-цементного розчину користувалися будівельними матеріалами, які залишилися після зведення більш ранніх монументальних споруд Києво-Печерського монастиря (XI–XII ст.). Для фасадних частин стіни з обох боків можливо спеціально виготовляли малоформатну плінфу розмірами 26–28x18–21x4–4,5 см¹³. За типологією давньоруських будівельних матеріалів, розробленою Д.Йолшиним, такий формат плінфи може датуватися кінцем XII – початком XIII ст.¹⁴

Для петрографічного аналізу (автор Ю.Стріленко) відібрано 21 фрагмент будівельних матеріалів: 6 одиниць плінфи, 5 – каміння, 1 – фрескового живопису, 9 – вапняно-цементного розчину. Візуальний аналіз зразка (колір, міцність, включення) та аналіз під мікроскопом (мікроструктура, температура випалювання) дозволив зробити припущення, що ймовірний період зведення цієї споруди вимірюється часом від кінця XI й, у подальшому, у XII ст.

Речовий матеріал хоч і представлений практично всіма категоріями (кераміка, метал, скло, кістка), але досить невеликий у кількісному відношенні. Це не дивно, оскільки досліджуваний об'єкт не був частиною житлово-господарських комплексів, які зазвичай мають велику кількість матеріалу. Знахідки походять переважно із засипки конструкції й навряд чи їх датування може вплинути на дату будівництва мурів. Більше того, індивідуальні знахідки мають широкий хронологічний діапазон побутування, наприклад, два фрагменти литого стулкового металевго браслета з рослинним плетеним орнаментом – XII–XIV ст.; фрагмент литого «перевитого» бронзового браслета – XI–XIV ст.; бронзова лита ліроподібна пряжка без перемички між фігурною рамкою і приймачем для рем'я – XI–XII ст.; дві свинцевих плумби так званого дорогичинського типу зі знаками з обох боків – XI–XIII ст.; кістка для гри «бавка» з проксимальної фаланги бика – XI–XIII ст. тощо.

¹² Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. – Вып.2: От Днестра до Москвы. – Москва, 1897. – С.53.

¹³ *Махота О.О.* Аналіз плінфи оборонних мурів Києво-Печерського монастиря (за даними розкопок 1951–2018 рр.) // I Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.). – К., 2018. – С.196.

¹⁴ *Елшин Д.Д.* Древнерусская плінфа: технология и типология // Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани. – Т.III. – Казань, 2014. – С.462.

Таким чином, виявлену в 2018 р. конструкцію за технологією спорудження та використаними будівельними матеріалами слід датувати кінцем XII – першою половиною XIII ст. й інтерпретувати як рештки оборонного муру Печерського монастиря XII ст. Загалом давньоруський фортифікаційний об'єкт досліджено у восьми місцях на території Верхньої лаври. Реконструйована довжина західної траси стіни складає приблизно 212 м. На північ від Троїцької надбрамної церкви вона простежується здебільшого під монастирськими мурами, зведеними в кінці XVII – на початку XVIII ст., а південніше від церкви стіна повертала на південний схід, на територію сучасного Митрополичого саду.

Безумовно, археологічне відкриття більшої ділянки стіни може дати нові матеріали, що вможливить звуження початку будівництва мурів Печерського монастиря. Така перспектива існує, територія Митрополичого саду дозволяє відкрити трасу ділянки понад 20 м, але для цього повинно бути вирішене питання музеєфікації вже відкритих конструкцій. Проте на сьогодні існує можливість звузити дату будівництва мурів шляхом аналізу згаданої епістоли «Послання некоего старца къ богоблаженному Василию архимандриту о скиме». Це джерело збереглося лише в єдиному пізньому списку зі збірника XVI ст. (Державний історичний музей, синод. збір. №935), тому вказане свідчення потребує окремого розгляду.

Події, описані в «Послання некоего старца...», розгортаються на історичному тлі, досить добре висвітленому в писемних джерелах. Обрання печерського архімандрита Василія засвідчено не лише у зазначеному документі, а й у синхронних літописних збірниках. В Іпатіївському літопису під 6690 р. (1182 р.) повідомляється, що після смерті попереднього настоятеля Полікарпа було обрано нового ігумена Василія: «Послемся к Васильеву попови на Щьковицу, абы былъ намъ игумень»¹⁵. Парафіяльна церква на Щекавиці, згідно з сучасними археологічними даними, ототожнюється з давньоруською будівлею в районі вул. Олегівської, 41¹⁶.

Ігумена Василія згадано в літопису ще двічі: 1 січня 6691 р. (=1183 р.)¹⁷ він брав участь в освяченні церкви Св. Василія на Великому дворі в Києві, а 6 грудня 6705 р. (=1197 р.) був присутній на учті в київського князя Рюрика Ростиславича з приводу освячення церкви Св. Апостолів у Білгороді¹⁸. Уважається, що врядування Василія в Печерському монастиря тривало з 1182 по 1198 рр. і знаменувало собою пік процвітання чернечої обителі.

Водночас літописна дата обрання Василія печерським архімандритом суперечить супутнім хронологічним колізіям, пов'язаним з його діяльністю на цій посаді. Як зазначалося вище, Василій був адресатом «Послання некоего старца...». Згідно із загальноприйнятими уявленнями, згадану

¹⁵ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.2: Ипатьевская летопись. – Москва, 1962. – Ствп.627–628.

¹⁶ *Раппопорт П.А.* Русская архитектура X–XIII вв.: Каталог памятников. – Ленинград, 1982. – С.20. – №28; *Толочко П.П.* Исторична топографія стародавнього Києва. – К., 1972. – С.146–147.

¹⁷ ПСРЛ. – Т.2. – Ствп.634.

¹⁸ Там само. – Ствп.706–707.

епістолюю склав відомий церковний проповідник Кирило, єпископ Турова¹⁹, котрий посідав свою кафедру з кінця 1160-х до 1182 рр.²⁰ Однак на момент обрання печерського ігумена Туровську єпархію очолював уже його наступник Лаврентій, який, до того ж, брав безпосередню участь у процедурі висвячення Василя («и приѣха митрополить Микифоръ на пострежение его, и Туровский епископъ Лаврентѣи, и Никола, Полотъский епископъ, и вси игумени»²¹).

Із цього випливає, що Василій і Кирило не могли особисто спілкуватися чи листуватися, та навіть мати бодай формальний привід для таких контактів – вони належали до різних поколінь і соціальних верств. Відхід від активної церковної діяльності одного з них припав на період, що передував вивищенню іншого. Зрозуміло, що мав минути певний час, перш ніж новообраний печерський архімандрит зважився на серйозну реконструкцію оборонних укріплень свого монастиря та публічну демонстрацію власної самостійності. З іншого боку, єпархіальний єпископ навряд чи міг зацікавитися особистістю пересічного священика, яким попервах був Василій. Таким чином хронологічна прірва між зрілою, осмисленою діяльністю обох священнослужителів дедалі зростає. На подібну невідповідність фахівці вже давно звертали увагу, заперечуючи саму можливість листування Кирила Туровського з Василям та появу присвячених останньому епістолій²². Отже атрибуція «Послання некоего старца...» й ще одного, зверненого до «ігумена Василя», твору²³, які приписувалися Кирилові Туровському, видається суперечливою, тож саме уявлення про Василя як монастирського будівничого («строителя») ставиться під сумнів.

У процесі дискусії дослідники висували різні гіпотези. Зокрема Н.Понирко наполягає на тому, що в Русі «звільнення єпископських кафедр відбувалося зовсім не обов'язково лише після смерті владики», тож послання Кирила могли бути написані після залишення ним (байдуже добровільного чи насильницького) свого архієрейського «сідалища», тобто набагато пізніше 1182 р., коли Василій уже встиг зміцнити власне становище і звести кам'яні мури навколо монастиря²⁴. Авторка вважає, що ротація туровського

¹⁹ Це припущення в 1851 р. вперше висунув А.Горський (див.: [Горский А.В.] Послание к Василию, архимандриту Печерскому XII ст. – С.341–346 [1-я пагин.]).

²⁰ Поппэ А.В. Епископы Древней Руси (конец X – середина XIII в.) // Шапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – Москва, 1989. – С.208. Дослідник припускає, що Кирило міг померти або добровільно залишити свою кафедру.

²¹ ПСРЛ. – Т.2. – Ствп.627–628.

²² Голубинский Е.Е. История Русской церкви. – Т.1, ч.1. – Москва, 1901. – С.810; Еремін І.П. Литературное наследие Кирилла Туровского // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т.11. – Москва; Ленинград, 1955. – С.344–345; Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237) [Subsidia Byzantinorossica, t.1]. – Санкт-Петербург, 1996. – С.92, прим.288; С.168, 252, 261–262.

²³ Ідеться про «Повесть Кирила многогрѣшнаго мниха к Василию игумену Печерскому о бѣлоризцѣ челоуѣцѣ, и о мнишьствѣ, и о души, и о покаянии» (див.: Калайдович К. Памятники российской словесности XII в. – Москва, 1821. – С.117–131; Еремін І.П. Литературное наследие Кирилла Туровского // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т.12. – Москва; Ленинград, 1956. – С.348–354).

²⁴ Понирко Н.В. Эпистолярное наследие Древней Руси XI–XIII вв.: Исследования, тексты, переводы. – С.157.

єпископського престолу на початку 1180-х рр. не була пов'язана з кінчиною його намісника, а сталася з якихось нез'ясованих або невисвітлених джерелами причин (дисциплінарних, церковно-юридичних, побутових).

Але на теренах Русі, так само, як і повсюдно на православному Сході, посідання єпископської кафедри зазвичай набувало довічного характеру. Будь-які порушення подібної практики (добровільне залишення єпископського престолу чи перехід в іншу єпархію в пошуках прибутковішої синекури або з корисливих міркувань задля власної духовної кар'єри) розглядалися як нехтування апостольської заповіді: «А єпископ має бути бездоганий, муж однієї дружини» (I Тим., III, 2). Себто святитель розглядався як людина, раз і назавжди пов'язана з призначеною для нього церковною кафедрою невидимими й непорушними узами духовного шлюбу. Єдиний виняток із загального правила могли становити лише випадки, коли єпископові загрожувала смертельна небезпека від «язичницького вторгнення» або загарбання його єпархії іновірцями, чи ж коли цього переміщення вимагала нагальна політична потреба (боротьба з єретичними рухами, необхідність організаційного зміцнення окремих першовартісних для держави релігійних діоцезів тощо)²⁵. У Русі поодинокі випадки звільнення єпископських кафедр були пов'язані в основному з місницькими забаганками або зловживаннями князівської влади, і в домонгольський період траплялися вкрай рідко²⁶.

Можна стверджувати, що легітимне (узаконене) звільнення єпископів зі власних кафедр могло відбуватися лише за двох обставин: 1) у результаті смерті; 2) після винесення відповідного рішення найстаршим архієреєм діоцезу, тобто в конкретній ситуації – київським митрополитом. В останньому випадку це було рівнозначно позбавленню сану та засудженню правлячого єпископа до серйозного покарання. Звідси можна дійти висновку, що гіпотеза про «відставку» Кирила Туровського не знаходить підтвердження у церковно-дисциплінарній практиці Русі й суперечить канонічним приписам. Добровільне залишення ним своєї кафедри виглядає немотивованим, а отже малоімовірним; насильницьке ж усунення з неї мало призвести до повної втрати єпископом свого суспільного та політичного реноме, внутрішнього підґрунтя для активної духовної праці, у тому числі проповідницької діяльності. Із цього випливає, що «Послание некоего старца...» не могло бути написане безмісним єпископом, воно з'явилося за абсолютно відмінних суспільно-історичних і культурних обставин, аніж досі уявлялося. Іншими словами, якщо проаналізувати всі можливі версії появи цього тексту, то найбільш вірогідними з них виявляться наступні:

²⁵ Ці обмеження не поширюються на дисциплінарну практику сучасних православних церков, в якій навіть передбачено поступове «просування» архієреїв на вищі ступені духовної влади.

²⁶ Успенский Б.А. Царь и патриарх: Харизма власти в России (Византийская модель и её русское переосмысление). – Москва, 1998. – С.337.

1. Ніхто зі згаданих історичних персонажів не має жодного відношення до документа й він відправлений узагалі не в Печерський, а «братству якогось іншого невідомого монастиря»²⁷.

2. Епістоля є псевдоепіграфом, тобто вона написана не Кирилом Туровським, хоча дійсно призначалася печерському настоятелю²⁸.

3. Послання написано саме Кирилом Туровським, але адресоване не ігумену Василю, а якомусь його попередникові.

Проаналізуймо кожну з цих версій. Думка про те, що «Послание некоего старца...» не було пов'язане з Києвом і вихідцями з Печерського монастиря, абсолютно умоглядна, оскільки не спирається на переконливі аргументи.

Наступну гіпотезу про те, що епістоля Кирила Туровського є псевдоепіграфом, нині заперечують більшість філологів та істориків. Фактично вона ґрунтується на звичайному непорозумінні, пов'язаному з суперечливою хронологічною атрибуцією твору (єпископ Турова буцімто помер раніше, ніж Василій став ігуменом), а не на зіставленні лексики і стилю самого документа з літературною спадщиною Кирила. Між тим Н.Понирко підтвердила подібність і почасти цілковиту ідентичність творчої манери обох авторів, у тому числі збіг метафоричних прийомів, послуговування притчовим методом аргументації, паралелізм формулювань тощо. Тож авторка аргументовано доводить, що «після осмислення всього цього комплексу збігів і паралелей доводиться зробити висновок, що автором Послання до архимандрита Василя був не хто інший, як Кирило Туровський»²⁹. Залишається лише зняти суто формальну підставу для нехтування цими даними – прокоментувати зазначений вище «анахроністичний парадокс». Пояснення, запропоновані Н.Понирко (листування Кирила з Василієм відбувалося після відставки єпископа), як уже зазначалося раніше, не відповідають церковно-канонічним і дисциплінарним приписам руського періоду. Якщо наполягати на авторстві Кирила Туровського, то залишається єдина, як здається, можливість для вірогідного пояснення вказаних суперечностей – «Послание некоего старца...» було адресоване не Василієві, а його попередникові Полікарпу.

Дійсно, звернення в листі до печерського настоятеля відзначається низкою особливостей. Перш за все, той прославляється Кирилом Туровським як «вторый печерский игумене Феодосие, аще не именем, но, дѣлы и вѣрою, равень сын оного святости». Однак ця характеристика суперечить літописним та агіографічним джерелам, котрі згадують Василя мимохідь як цілком пересічну людину (всього дві згадки за 15 років!). З іншого боку, суто компліментарна оцінка рис ігумена, далека від звичайних етикетних

²⁷ Голубинский Е.Е. История Русской церкви. – Т.1, ч.1. – С.810.

²⁸ Еремин И.П. Литературное наследие Кирилла Туровского. – Т.11. – С.344–345.

²⁹ Понирко Н.В. Эпистолярное наследие Древней Руси XI–XIII вв.: Исследования, тексты, переводы. – С.158–161. Заради справедливості відзначимо, що першим, хто звернув увагу на паралелізм літературних мотивів в описаних творах, був А.Горський (див.: [Горский А.В.] Послание к Василию, архимандриту Печерскому XII ст. – С.343–344).

формулювань і не схожа на звичайне підлецування («твое преподобство, мильи мои господине, всечестныи богоблаженныи Василие, воистинну славныи, великыи въ всем мирѣ архимандрите, отче отцемъ, велики во всем мире, вож вышняго пути, тонкоразумноя душе, умом вся богодухновенныя книги пронорящи»), натякає на те, що Кирило міг сам пересвідчитися у високих моральних чеснотах свого знайомого в минулому й навіть, можливо, підтримував з ним якісь досить тісні відносини, регламентовані ієрархічною субординацією. Подібна атестація абсолютно неприйнятна по відношенню до Василія, оскільки останній, згідно з просопографічними даними, прийняв чернецтво і став настоятелем Печерського монастиря вже після «відставки» Кирила, а отже мав сприйматися всіма як малодосвідчений неофіт і з огляду на ці обставини навряд чи міг користуватися авторитетом справжнього подвижника.

Видається цілком слушним припущення, що неабиякий інтерес Кирила до Печерського монастиря, його виняткова обізнаність про стан справ у місцевої братії, були зумовлені тим, що він (так само, як і його наступник Лаврентій Туровський) починав власну духовну кар'єру саме у цій обителі. Якщо ж пристати на таку гіпотезу, то наставником Кирила незадовго до залишення ним Києва міг бути печерський настоятель Полікарп (1164–1182 рр.), котрий наприкінці 1160-х рр. здобув титул архимандрита³⁰. Оскільки ж поставлення Кирила на далеку поліську кафедру й отримання Полікарпом свого титулу сталися майже одночасно, то логічно припустити, що остання подія відбулася на очах Кирила і стала приводом для особливого вшанування ним свого душпастира та вчителя в майбутньому. Статус архимандритії як своєрідної духовної інвеститури знаменував собою передачу Печерській обителі особливих дорадчих і наглядових прав стосовно міських організацій чорного духівництва (конгрегацій монастирів)³¹. Таким чином, отримавши цей титул, Полікарп набував важелів реального впливу на церковне й суспільно-політичне життя Київської єпархії та суттєво зміцнював економічні позиції свого монастиря.

Виходячи зі сказаного, вважаємо, що адресатом Кирила Туровського в «Послании некоего старца...» могла бути лише людина одного з ним віку, яку він міг добре знати замолоду, до отримання архієрейського сану, і котра розпочала свою духовну кар'єру приблизно тоді ж, коли Кирило здобув єпископське посвячення – у другій половині 1160-х рр. Цілком вірогідно, що цією людиною був архимандрит Полікарп – найпомітніша історична постать у житті Печерського монастиря останньої третини

³⁰ Згадка про цей титул у так званій жалуваній грамоті князя Андрія Боголюбського (1159 р.) є анахронічною, оскільки останню, скоріше за все, сфальсифікували наприкінці XVI ст. (див.: *Русакова Ю.* Фальшована грамота князя Андрія Боголюбського 1159 р.: спроба комплексного аналізу текстів // *Просемінарії: Медієвістика, історія церкви, науки та культури.* – К., 2007. – С.228–301). Найдавніша ж згадка титулу (на жаль, безіменна) зустрічається в літописній статті 6682 р., яку слід датувати 1171-м роком (див.: *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. – Москва, 1963. – С.159–160, 166, 168–169; *Поппль А.В.* Митрополиты киевские и всея Руси (988–1305 гг.) // *Щапов Я.Н.* Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – С.199–200).

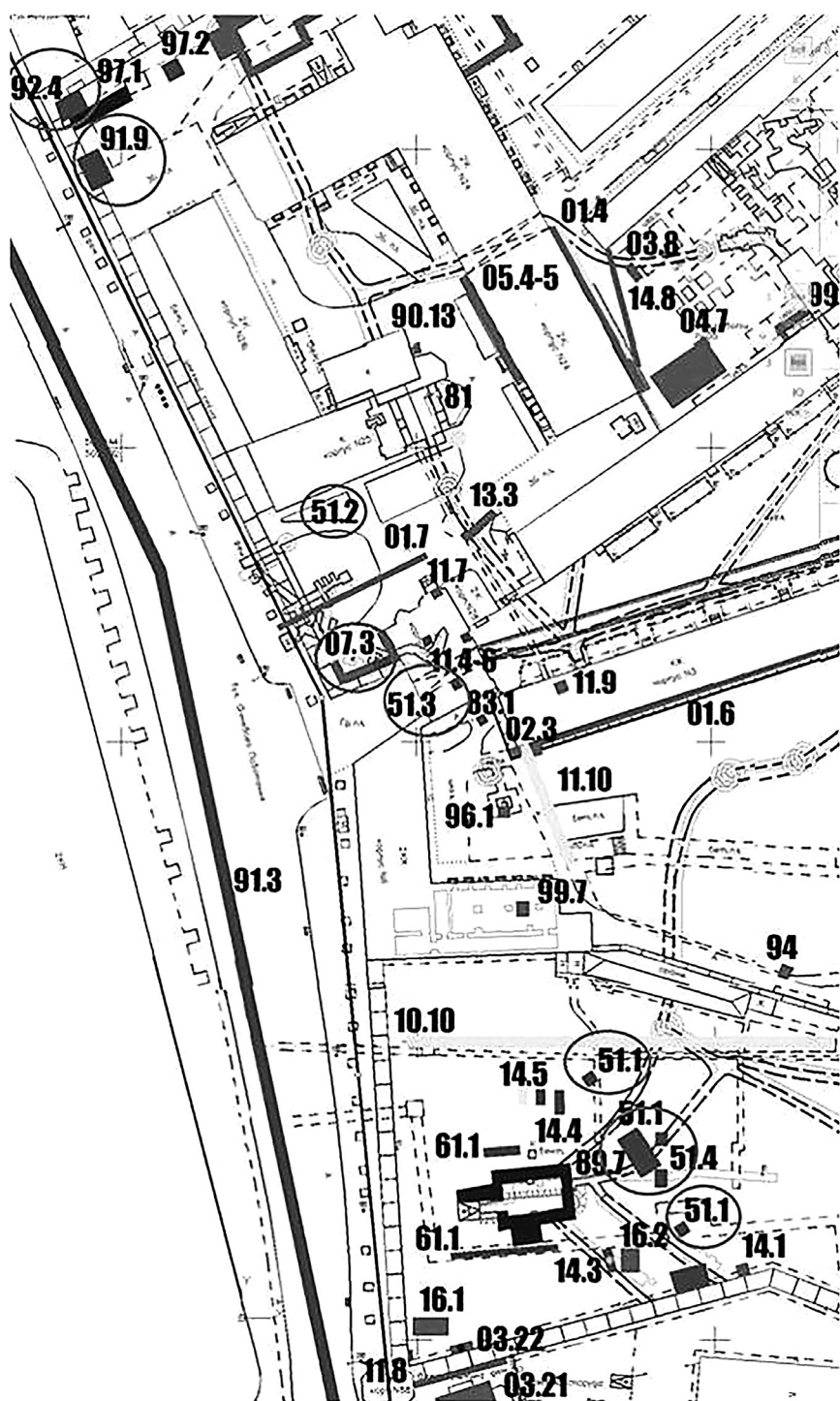
³¹ *Щапов Я.Н.* Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – С.159.

XII ст., що мав величезний духовний авторитет навіть поза межами Києва й Руської землі та впливові політичні зв'язки у середовищі руської аристократії.

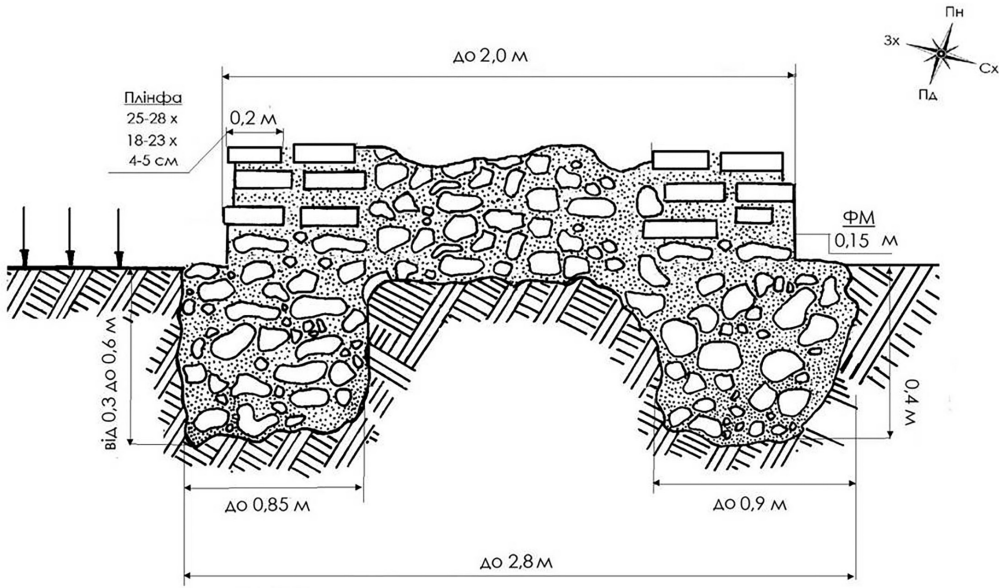
Це припущення дозволяє по-новому поглянути на датування будівельних робіт, пов'язаних зі зведенням фортечних мурів довкола Верхньої лаври – 1160–1180-ті рр. Вузька дата відкриває нові можливості для більш чіткого датування окремих категорій матеріалу, передусім плінфи, що, своєю чергою, може дати нові підстави для визначення часу будівництва інших давньоруських монументальних комплексів, які не можуть бути чітко датованими за писемними джерелами. Але це шлях до вирішення хіба що однієї з проблем, пов'язаних із давньоруськими мурами Печерського монастиря. Аналіз наявного археологічного матеріалу вже зараз указує на можливість виділення ремонтних робіт або окремих етапів будівництва та, звичайно, загибелі конструкції. Відповіді на ці питання можуть дати лише подальші археологічні дослідження, які науково-дослідний сектор археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника планує провести в найближчі роки.

Ілюстр.1. Робоче фото розкопок В.Богусевича в Митрополичому саду Києво-Печерської лаври (1951 р.)

Ілюстр.2. Фрагмент археологічної карти Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (докл. див.: Тараненко С., Мисько Ю., Зажигалов О. Археологічна карта Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. – К., 2019. – 172 с., кольор. вклейка 16 с.)

Ілюстр.3. Реконструкція murів XII ст. Печерського монастиря (за археологічними даними 1951 і 2018 рр.)

REFERENCES

1. Asieiev, Yu.S., Bohusevych, V.A. (1951). Voenno-oboronni stiny XII st. Kyievo-Pecherskoi lavry. *Visnyk Akademii arkhitektury URSR*, 4, 39–45. [in Ukrainian].
2. Berezhkov, N.G. (1963). *Khronologiya russkogo letopisaniya*. Moskva. [in Russian].
3. Bezsonov, S.V. (2015). *Arkhitektura Kyievo-Pecherskoi lavry v yii istorychnomu rozvytku*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Makhota, O.O. (2018). Analiz plinfy oboronnykh muriv Kyievo-Pecherskoho monastyria (za danymy rozkopok 1951–2018 rr.). *I Vseukrainskyi arkhieolohichnyi zizd: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei (Nizhyn, 23–25 lystopada 2018 r.)*. Kyiv: IA NANU. [in Ukrainian].
5. Podskalski, G. (1996). *Khristianstvo i bogoslovskaia literatura v Kievskoy Rusi (988–1237)*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
6. Ponyrko, N.V. (1992). *Epistol'arnoye naslediyе Drevney Rusi XI–XIII vv. Issledovaniya, teksty, perevody*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
7. Poppe, A.V. (1989). Yepiskopy Drevney Rusi (konets X – seredina XIII v). *Shchapov Ya.N. Gosudarstvo i Tserkov v Drevney Rusi, X–XIII vv.* Moskva: Nauka. [in Russian].
8. Rusakova, Yu. (2007). Falshovana hramota kniazia Andriia Boholiubskoho 1159 r.: sproba kompleksnoho analizu tekstiv. *Proseminarii: Mediievistyka, istoriia tserkvy, nauky ta kultury*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Tolochko, P.P. (1972). *Istorychna topohrafiia starodavnoho Kyieva*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Yeremin, I.P. (1955). Literaturnoye naslediyе Kirilla Turovskogo. *Trudy Otdela drevnerusskoy literatury*, 11, 342–367. Moskva; Leningrad. [in Russian].
11. Yolshin, D.D. (2014). Drevnerusskaya plinfa: tekhnologiya i tipologiya. *Trudy IV (XX) Vserossiyskogo arkhieologicheskogo syezda v Kazani, III*. Kazan. [in Russian].

SERHII TARANENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Head of Scientific and Research Sector of Archaeology,
National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve
(Kyiv, Ukraine), taransun@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0590-9726>

YEVHEN KABANETS

Senior Research Fellow,
National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve
(Kyiv, Ukraine), siagr@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8148-0135>

DETERMINATION OF THE TIME OF CONSTRUCTING THE PECHERSK MONASTERY RAMPARTS: ANALYSIS AND CRITICS OF THE SOURCE BASE

Annotation. *The purpose of the research is to analyze the written and the archaeological sources, which contain the information on the Ancient Rus' ramparts of the Pechersk monastery and to underline the importance of the correct reading of the epistle from the 12th century, that helps to find out the date of the excavated archaeological complex of the ramparts. The methodology of research is based on the principles of historicism and interdisciplinary approach. The following general-historical methods are used: historiographical analysis, historical-genetic, terminological analysis, comparative, typological. Methods of dating archaeological complexes are used also (stratigraphic, typological and dating method by analogy). The authors adhere to the civilizational approach and principles of cultural and intellectual history. Academic novelty.* The analysis of archaeological sources for the excavation of the fortified walls of the Pechersk Monastery from 1951 to 2018 is presented for the first time. An analysis of the correspondence of the recipient of the epistol Cyril of Turov is presented. **Conclusions.** V. Bohusevych fixed the location of the ramparts for the first time in 1951. The next steps were made by V. Kharlamov in 1991–1992 and by S. Balakin in 2007. But these excavations had rescue character or were made on small area. So, the results of these researches need to be checked and itemized. One of the things to be checked is the date of the starting point of the ramparts' construction. Archaeological materials allow to date the time of the ramparts' building widely – eve of the 12th – early 13th centuries. The right commenting of the only mention of the ramparts in the written source of the 12th century (“The letter of one old man to archimandrite Vasylii”) may help to make this time more specific. Today we have the currently accepted author and addressee of this letter. They show that the ramparts could be built during the dignity of a hegumen Vasylii. But also, the point of view that the construction could be held during the dignity of a hegumen Polikarp exists. The correct interpretation of the letter's addressee could provide rather narrow period of the walls' building, which can not be done by archaeological methods. Such perspective opens new possibilities for more accurate dating of some categories of excavation findings, plinth form bricks, first of all. It may become more sustainable tool for determination of time of construction of other Ancient Rus' monumental complexes, which could not be dated basing only on the written sources.

Keywords: Pechersk Monastery, Rus', ramparts, plinth form brick, epistle, Cyril of Turov.